

**DARS JARAYONINING TASHKILIY-PEDAGOGIK
MEKANIZMLARI: TUSHUNCHANING
PEDAGOGIK MOHIYATI VA TARKIBIY
TUZILMASI**

**ORGANIZATIONAL AND PEDAGOGICAL
MECHANISMS OF THE LESSON PROCESS:
PEDAGOGICAL ESSENCE AND STRUCTURAL
FRAMEWORK OF THE CONCEPT**

**ОРГАНИЗАЦИОННО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ
МЕХАНИЗМЫ ПРОЦЕССА УРОКА:
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ И
СТРУКТУРНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЯ**

FAN TARMOG‘I
13.00.00 – Pedagogika

QABUL QILINDI
10.08.2026

CHOP ETILDI
13.08.2026

Baxromjon Jo‘raboyev
Mustaqil izlanuvchi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada dars jarayonining tashkiliy-pedagogik mexanizmlari tushunchasining pedagogik mohiyati, funksional xususiyatlari va tarkibiy tuzilmasi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tashkiliy-pedagogik mexanizmning dars jarayonini maqsadli, tizimli, izchil va natijaviy tashkil etishdagi o‘rni ochib berilgan. Shuningdek, uning tartibga soluvchi, integrativ, moslashuvchan, nazorat-baholash hamda rag‘batlantiruvchi funksiyalari yoritilgan. Dars jarayonining tashkiliy-pedagogik mexanizmi maqsadli, mazmuniy, tashkiliy-texnologik, vosita-resurs, boshqaruv-nazorat va natijaviy-baholovchi komponentlardan tashkil topgan yaxlit pedagogik tizim sifatida asoslangan. Mazkur komponentlarning o‘zaro uzviy aloqadorligi va dinamik xususiyati tahlil qilinib, ularning ta’lim samaradorligini oshirish, pedagogik jarayonni oqilona boshqarish hamda o‘quvchilarning faol ta’limiy faoliyatini ta’minlashdagi amaliy ahamiyati ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: dars jarayoni, tashkiliy-pedagogik mexanizm, pedagogik mohiyat, funksional xususiyatlar, tarkibiy tuzilma, maqsadli komponent, mazmuniy komponent, tashkiliy-texnologik komponent, vosita-resurs komponenti, boshqaruv-nazorat, natijaviy-baholovchi komponent, ta’lim samaradorligi.

ABSTRACT

This article provides a theoretical analysis of the pedagogical essence, functional characteristics, and structural framework of the organizational and pedagogical mechanisms of the lesson process. The organizational and pedagogical mechanism is considered as an integral pedagogical system that ensures the purposeful, systematic, consistent, and effective organization of the lesson process. Its regulatory, integrative,

adaptive, monitoring and assessment, and motivational functions are examined. The structural components of the organizational and pedagogical mechanism are identified as target, content, organizational-technological, resource-support, management-control, and outcome-assessment components. The functional interrelationship and dynamic nature of these components are substantiated. Particular attention is paid to the role of feedback in managing and improving the educational process. The practical significance of organizational and pedagogical mechanisms in enhancing the effectiveness of lessons, increasing students' learning activity, rationally planning teachers' pedagogical activities, and ensuring the quality of education is also highlighted.

Keywords: lesson process, organizational and pedagogical mechanism, pedagogical essence, structural framework, functional characteristics, target component, content component, organizational-technological component, resource-support component, management and control, outcome assessment, educational effectiveness.

АННОТАЦИЯ

В статье представлен теоретический анализ педагогической сущности, функциональных особенностей и структурного содержания организационно-педагогических механизмов процесса урока. Организационно-педагогический механизм рассматривается как целостная педагогическая система, обеспечивающая целенаправленную, системную, последовательную и результативную организацию учебного процесса. Раскрыты его регулирующая, интегративная, адаптивная, контрольно-оценочная и стимулирующая функции. Определены основные структурные компоненты организационно-педагогического механизма: целевой, содержательный, организационно-технологический, ресурсно-обеспечивающий, управленческо-контрольный и результативно-оценочный. Обоснованы функциональная взаимосвязь и динамический характер данных компонентов. Особое внимание уделено роли обратной связи в управлении и совершенствовании образовательного процесса. Раскрыто практическое значение организационно-педагогических механизмов в повышении эффективности урока, активизации учебной деятельности учащихся, рациональном планировании педагогической деятельности учителя и обеспечении качества образования.

Ключевые слова: процесс урока, организационно-педагогический механизм, педагогическая сущность, структурное содержание, функциональные особенности, целевой компонент, содержательный компонент, организационно-технологический компонент, ресурсное

обеспечение, управление и контроль, оценка результатов, эффективность образования.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimida ta'lim sifatini ta'minlash, o'quvchilarning intellektual va shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash hamda pedagogik jarayonni samarali tashkil etish va boshqarish masalalari alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Ta'lim jarayonining asosiy tashkiliy shakli hisoblangan dars o'qituvchi va o'quvchi faoliyatining maqsadga yo'naltirilgan, mazmunan asoslangan va pedagogik jihatdan boshqariladigan shakli sifatida namoyon bo'ladi. Darsning samaradorligi faqatgina o'qituvchi tomonidan tanlangan metod va vositalarning mazmuniga emas, balki ta'lim jarayonining maqsad, mazmun, tashkiliy shakl, pedagogik texnologiya, nazorat, baholash va qayta aloqa elementlarining qanday tizim asosida birlashtirilganiga ham bog'liq. Shu nuqtayi nazardan, dars jarayonining tashkiliy-pedagogik mexanizmlarini ilmiy jihatdan tadqiq etish, ularning pedagogik mohiyatini ochib berish hamda tarkibiy tuzilmasini aniqlash zamonaviy pedagogika fanining muhim nazariy va amaliy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

ASOSIY QISM

Pedagogik adabiyotlarda "mexanizm" tushunchasi muayyan jarayonning amal qilishini ta'minlovchi tarkibiy elementlar, ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar va funksional aloqalar majmuini ifodalash uchun qo'llanadi. Pedagogik jarayonga nisbatan mazkur tushuncha ta'limning maqsadga muvofiq tashkil etilishi, boshqarilishi va natijadorligini ta'minlovchi omillar hamda pedagogik ta'sir vositalarining o'zaro bog'langan tizimini anglatadi. Shundan kelib chiqib, tashkiliy-pedagogik mexanizmni ta'lim jarayonining muayyan maqsad asosida tashkil etilishi, uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi funksional aloqalarning ta'minlanishi, pedagogik faoliyatning muvofiqlashtirilishi va erishilgan natijalarga ko'ra jarayonning korreksiyalanishini ta'minlovchi yaxlit tizim sifatida talqin etish mumkin. Bunda "tashkiliy" komponent jarayonning shakli, tartibi, ketma-ketligi, ishtirokchilar faoliyatining muvofiqlashtirilishi va mavjud resurslardan foydalanish bilan bog'liq bo'lsa, "pedagogik" komponent ta'lim maqsadi, mazmuni, metodlari, vositalari, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi pedagogik munosabatlar hamda kutilayotgan natijalarni qamrab oladi.

Dars jarayonining tashkiliy-pedagogik mexanizmi ayni jihatdan o'qitish jarayonining barcha bosqichlarini yagona pedagogik mantiq asosida birlashtiradi. Mazkur mexanizm dars maqsadini belgilashdan boshlanib, ta'lim mazmunini tanlash, uni o'zlashtirishga mos metod va texnologiyalarni aniqlash, o'quv faoliyatini tashkil etish, pedagogik jarayonni boshqarish, o'quv natijalarini nazorat qilish va baholash

hamda olingan natijalar asosida keyingi pedagogik faoliyatni takomillashtirishgacha bo'lgan jarayonlarni qamrab oladi. Demak, tashkiliy-pedagogik mexanizmni faqatgina darsni tashkil etish usullari bilan chegaralash mazkur tushunchaning mazmunini toraytirib yuboradi. U, avvalo, darsning maqsadga yo'naltirilganligi, tizimlilik, boshqariluvchanligi va natijaviyligini ta'minlovchi o'zaro aloqador pedagogik shart-sharoitlar, vositalar, usullar va boshqaruv ta'sirlarining yaxlit tizimidir.

Tashkiliy-pedagogik mexanizmning muhim xususiyati uning tizimlilik tamoyili asosida faoliyat yuritishidir. Darsning har bir elementi alohida pedagogik birlik sifatida emas, balki umumiy maqsadga xizmat qiluvchi o'zaro bog'liq komponent sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, dars maqsadining mazmuni o'quv materialini tanlashga, o'quv materialining xususiyati esa undan foydalaniladigan metod va texnologiyalarga ta'sir ko'rsatadi. Tanlangan metod va texnologiyalar, o'z navbatida, o'quvchilarning faoliyat shakllari, ta'lim vositalari hamda nazorat usullarini belgilaydi. Nazorat va baholash jarayonida olingan natijalar esa dastlabki maqsadlarning qay darajada amalga oshganini aniqlash bilan birga, keyingi ta'lim jarayonini takomillashtirish uchun zarur pedagogik ma'lumotlarni taqdim etadi. Shu sababli tashkiliy-pedagogik mexanizmni chiziqli jarayon emas, balki doimiy qayta aloqa asosida takomillashib boruvchi dinamik tizim sifatida tavsiflash maqsadga muvofiqdir.

Mazkur mexanizmning funksional mazmuni ham uning pedagogik mohiyatini ochib beruvchi muhim jihatlardan biridir. Tashkiliy-pedagogik mexanizm, avvalo, tartibga solish funksiyasini bajarib, dars ishtirokchilarining faoliyatini belgilangan maqsad va pedagogik talablar asosida muvofiqlashtiradi. Shu bilan birga, u darsning turli tarkibiy elementlarini yagona tizimga birlashtirish orqali integrativ funksiyani amalga oshiradi. Ta'lim jarayonining o'quvchilarning individual xususiyatlari, bilim darajasi, ehtiyojlari va mavjud pedagogik sharoitlarga muvofiq tashkil etilishi esa mazkur mexanizmning moslashuvchanlik xususiyatini belgilaydi. Nazorat, diagnostika va baholash bilan bog'liq funksiyalar ta'lim natijalarini aniqlash hamda aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan pedagogik korreksiyaning amalga oshirish imkonini beradi. Bundan tashqari, o'quvchilarning ta'lim faoliyatiga qiziqishini oshirish, ularning mustaqil va faol ishtirokini ta'minlash mexanizmning rag'batlantiruvchi imkoniyatlarini yuzaga chiqaradi. Shu jihatdan uning funksiyalari o'zaro bir-birini to'ldirib, darsning yaxlit pedagogik jarayon sifatida samarali kechishini ta'minlaydi.

Dars jarayonining tashkiliy-pedagogik mexanizmi tarkibiy jihatdan bir necha o'zaro bog'liq komponentlarning birligidan tashkil topadi. Mazkur tuzilmaning birinchi va asosiy elementi maqsadli komponent bo'lib, u dars jarayonida erishilishi ko'zda tutilgan ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi natijalarni belgilaydi.

Zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv nuqtayi nazaridan maqsad faqat bilimlarni o'zlashtirish bilan cheklanmasdan, o'quvchilarning bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo'llay olish qobiliyati, mustaqil fikrlashi, kommunikativ faolligi va muayyan kompetensiyalarni shakllantirishga ham yo'naltirilishi zarur. Shu sababli maqsadli komponent butun tashkiliy-pedagogik mexanizmning yo'nalishini belgilovchi asosiy determinant sifatida namoyon bo'ladi.

Maqsadli komponent bilan uzviy bog'liq holda mazmuniy komponent shakllanadi. Mazkur komponent darsda o'zlashtirilishi lozim bo'lgan ilmiy bilimlar, tushunchalar, faoliyat usullari, amaliy topshiriqlar va kompetensiyaviy mazmunni qamrab oladi. Ta'lim mazmunining ilmiyligi, tizimliliigi, izchilligi va o'quvchilarning yosh hamda individual xususiyatlariga muvofiqligi darsning samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, o'quv materialining hajmi va murakkablik darajasi dars vaqtining real imkoniyatlari bilan muvofiqlashtirilishi lozim. Mazmunning maqsadga muvofiq tanlanishi va pedagogik jihatdan qayta tashkil etilishi keyingi metodik hamda texnologik qarorlarning samaradorligi uchun zarur asos yaratadi.

Tashkiliy-pedagogik mexanizmning navbatdagi muhim komponenti tashkiliy-texnologik komponentdir. U darsni tashkil etish shakllari, o'qitish metodlari, pedagogik texnologiyalar va o'quvchilarning faoliyatini tashkil etish usullarini o'z ichiga oladi. Individual, juftlik, kichik guruh va jamoaviy faoliyat shakllarining maqsadga muvofiq uyg'unlashtirilishi o'quvchilarning darsdagi faolligini oshirishga xizmat qiladi. Bunda interfaol, muammoli, loyihaviy, hamkorlikka asoslangan va differensial ta'lim texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish imkonini beradi. Biroq pedagogik texnologiyaning samaradorligi uning zamonaviy yoki innovatsion ekanligi bilan emas, balki darsning maqsadi, mazmuni, o'quvchilarning ehtiyojlari va pedagogik vaziyatga qanchalik mos kelishi bilan belgilanadi.

Vosita-resurs komponenti darsning moddiy, didaktik, axborot va texnologik ta'minotini ifodalaydi. Darslik va o'quv-metodik qo'llanmalar, didaktik materiallar, ko'rgazmali vositalar, multimedia resurslari, raqamli ta'lim vositalari va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari mazkur komponentning tarkibiy elementlari sifatida qaraladi. Ushbu vositalarning tanlanishi va qo'llanilishi dars mazmuni hamda belgilangan pedagogik maqsadga mos bo'lishi kerak. Resurslardan ortiqcha yoki maqsadsiz foydalanish darsning pedagogik samaradorligini oshirmasligi, aksincha, o'quvchilarning diqqatini asosiy mazmundan chalg'itishi mumkin. Shu bois vosita-resurs ta'minoti tashkiliy-pedagogik mexanizmning mustaqil emas, balki maqsad, mazmun va texnologik komponentlar bilan funksional jihatdan bog'langan tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi.

Dars jarayonining boshqaruv-nazorat komponenti o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatining pedagogik jihatdan muvofiqlashtirilishini, o'quv faoliyatining borishini

kuzatishni, o'zlashtirish holatini aniqlashni va zarur pedagogik ta'sirlarni amalga oshirishni ta'minlaydi. Bunda nazorat faqat dars yakunida o'quvchilarning bilimni baholash bilan chegaralanmaydi. U darsning barcha bosqichlarida diagnostik xarakterga ega bo'lib, o'quvchilarning o'quv materialini qanday o'zlashtirayotganini aniqlash, yuzaga kelayotgan qiyinchiliklarni o'z vaqtida belgilash va ularga mos pedagogik yechimlarni ishlab chiqish imkonini beradi. Qayta aloqa ushbu komponentning muhim mexanizmi sifatida o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi pedagogik axborot almashinuvini ta'minlaydi hamda darsning keyingi bosqichlarini moslashtirishga xizmat qiladi.

Natijaviy-baholovchi komponent esa dars jarayonida belgilangan maqsadlarga qay darajada erishilganini aniqlashga qaratiladi. Unda o'quvchilarning bilim, ko'nikma va kompetensiyalarni egallash darajasi, o'quv faoliyatidagi faolligi, mustaqilligi va belgilangan o'quv natijalariga erishish holati tahlil qilinadi. Mazkur komponentning muhim jihati shundan iboratki, baholash tashkiliy-pedagogik mexanizmning yakuniy nuqtasi sifatida emas, balki keyingi pedagogik faoliyatni rejalashtirish uchun zarur axborot manbai sifatida qaraladi. Natijalarni tahlil qilish asosida ta'lim mazmuni, metodlari, topshiriqlar tizimi yoki tashkiliy shakllarga tegishli o'zgartirishlar kiritilishi mumkin. Shu tariqa baholash natijasi qayta aloqa orqali mexanizmning boshlang'ich bosqichlariga ta'sir ko'rsatadi va uning siklik xarakterini ta'minlaydi.

Shunday qilib, dars jarayonining tashkiliy-pedagogik mexanizmi maqsadli, mazmuniy, tashkiliy-texnologik, vosita-resurs, boshqaruv-nazorat va natijaviy-baholovchi komponentlarning oddiy yig'indisi emas, balki ular o'rtasidagi funksional va sababiy aloqalarga asoslangan yaxlit pedagogik tizimdir. Ushbu komponentlarning o'zaro uyg'unligi darsning ichki mantiqiy yaxlitligini, pedagogik jarayonning boshqariluvchanligini va kutilayotgan natijalarga yo'naltirilganligini ta'minlaydi. Ayniqsa, maqsad va natija o'rtasidagi bog'liqlik, mazmun va metodlarning muvofiqligi, boshqaruv va nazoratning qayta aloqa bilan ta'minlanishi mexanizmning samarali ishlashini belgilovchi asosiy omillar hisoblanadi.

Tashkiliy-pedagogik mexanizmlarning amaliy ahamiyati dars jarayonini tizimli rejalashtirish va amalga oshirish imkoniyatlarida namoyon bo'ladi. Mazkur mexanizm asosida tashkil etilgan darsda o'qituvchi ta'lim maqsadini aniq belgilash, mazmunni pedagogik jihatdan saralash, samarali metod va texnologiyalarni tanlash, mavjud resurslardan oqilona foydalanish, o'quvchilar faoliyatini boshqarish hamda natijalarni diagnostik baholash imkoniyatiga ega bo'ladi. O'quvchilar uchun esa bunday tizim o'quv faoliyatining aniq maqsadga yo'naltirilishini, faol ishtirokni, mustaqil fikrlashni, o'z faoliyatini baholashni va ta'lim natijalari uchun mas'uliyatni shakllantirishni ta'minlaydi.

Demak, dars jarayonining tashkiliy-pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish ta'lim jarayonining alohida elementlarini mexanik ravishda yangilash emas, balki ularning o'zaro funksional aloqadorligini kuchaytirish, qayta aloqa mexanizmlarini takomillashtirish va pedagogik jarayonni natijaga yo'naltirilgan dinamik tizim sifatida tashkil etishni nazarda tutadi. Bunday yondashuv darsning tashkiliy shakl sifatidagi imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, ta'lim sifatini ta'minlash, o'quvchilarning faol va mustaqil bilish faoliyatini rivojlantirish hamda pedagogik boshqaruv samaradorligini oshirish uchun zarur nazariy-metodik asoslarni shakllantiradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, dars jarayonining tashkiliy-pedagogik mexanizmlari – bu ta'lim maqsadlariga erishishni ta'minlovchi, o'zaro bog'liq tarkibiy qismlardan tashkil topgan yaxlit pedagogik tizimdir. Uning pedagogik mohiyati shundan iboratki, u darsni tasodifiy emas, balki ilmiy asoslangan, maqsadga yo'naltirilgan va boshqariladigan jarayon sifatida tashkil etishga xizmat qiladi. Tarkibiy tuzilmani tashkil etuvchi maqsadli, mazmuniy, tashkiliy-texnologik, vosita-resurs, boshqaruv-nazorat va natijaviy-baholovchi komponentlarning uyg'un faoliyat yuritishi zamonaviy dars jarayonining yuqori sifat va samaradorligini ta'minlashning muhim shartidir. Shu bois pedagog kadrlarni tayyorlashda va ularning malakasini oshirishda ushbu mexanizmlarni chuqur o'zlashtirishga alohida e'tibor qaratish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karimova Gulnoza& To'rayeva Zebo. (2025). TA'LIM JARAYONINING QONUNIYATLARI VA TAMOIYILLARI.DARS TA'LIMNI TASHKIL ETISHNING ASOSIY SHAKLI. SAMARALI TA'LIM VA BARQAROR INNOVATSIYALAR JURNALI, 3(12), 504–507.
2. Rasulova, D. (2022). “Korreksion pedagogika: nazariya, amaliyot va muammolar” Samarqand davlat universiteti.
3. Islomov, R. (2021). Raqamli texnologiyalar va elektron ta'limning samaradorligi. Farg'ona: Farg'ona Davlat Universiteti.